

ნინო სულავა
საქართველოს ეროვნული მუზეუმი
ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი

**კოლხური ბრინჯაოს კულტურა და
„ფანტასტიკური ცხოველი“
(ტიპოლოგია, ქრონოლოგია, გავრცელება, გენეზისი)**

ნებისმიერი ქვეყნის არქეოლოგიაში არის საკითხების სფერო, რომელთა კვლევაც თაობიდან თაობაზე გადადის.

კავკასიაში, ამგვარი სფეროს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი, საინტერესო და ამოუწურავი თემაა კოლხური ბრინჯაოს კულტურის იმ საკითხების შესწავლა, რომელიც კიდევ უფრო გაამყარებს ამ არქეოლოგიური კულტურის საფუძვლებს. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით საინტერესოა კოლხურ ბრინჯაოს ნაწარმზე „ფანტასტიკური ცხოველის“ გამოსახულებების შესწავლა.¹

კავკასიაში აღმოჩენილ არქეოლოგიურ კულტურათა მასალებიდან ყოველთვის განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობდა ე.წ. „კოლხურ-ყობანური“ წრის არტიფაქტები, რომელთა მხატვრული შემკულობის შესახებ მრავალი ნაშრომი შეიქმნა, მათ შორის სხვადასხვა ცხოველად ინტერპრეტირებული „ფანტასტიკური ცხოველის“ სემანტიკის შესახებ (Миллер, 1876; Миллер, 1922; Virchov, 1881, 1883; Уварова, 1900: 67, 178; Мещанинов, 1925: 195, 241, 245-256; Куфтин,

¹ „ფანტასტიკური ცხოველის“ გამოსახულებების შესწავლას სტატიების მთელი სერია მიუძღვნა ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორმა ნ. სულავამ და ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატმა ქ. რამიშვილმა (სულავა, 2010; რამიშვილი, სულავა, 2010; რამიშვილი, 2010; სულავა, რამიშვილი, 2011; რამიშვილი, 2011; Sulava, 2012; რამიშვილი, 2013; რამიშვილი, სულავა, 2013; Sulava, 2014; სულავა, 2016; Sulava, 2016). ივარაუდება სტატიების კრებულის გამოცემა კატალოგით.

1949: 56, 57, 195, 196; Perrot, Chipiez, 1898: 251-253, სურ. 118; Бардавелидзе, 1957: 47-53, 54; ვირსალაძე, 1964; ამირანაშვილი, 1963: 42, 43; ხიდაშელი, 1982: 28, 30, 63-64; ურუშაძე, 1984: 29, 30; ურუშაძე, 1988: 50, 51, 81; Иванов, 1980: 57-64; ფანცხავა, 1988: 39, 48, 49; აბაკელია, 1997: 56-58).

როგორც ჩანს, ძალის კულტი (იგივე „ფანტასტიკური ცხოველი“) სხვადასხვა სახით ფართოდ იყო გავრცელებული როგორც კავკასიის, ასევე ევროპის სივრცეშიც. ხოლო ნ. აბაკელიას კვლევის თანახმად, ძალის/მგლის სიმბოლო ქართულ მითო-რიტუალურ სისტემაში მრავალი ასპექტით ფიგურირებს და, ისევე როგორც სხვა მრავალ მითოლოგიურ ტრადიციაში, ზოგჯერ ერთ სახეში ერთიანდება. მკვლევარი იზიარებს ნ. მარის მოსაზრებას, რომ მგელი-ძალდი, როგორც დარაჯი ან მცველი, კლასიფიცირდება ქვენარმავალთა კლასის წარმომადგენლებთან – დრაკონთან, გველთან, ვეშაპთან ერთად, ე.ი. ქვესკნელის ბინადრებთან (აბაკელია, 1997: 58).²

სხვადასხვა დროს, სხვადასხვაგვარად უამრავი მკვლევარი შეხება „ფანტასტიკური ცხოველის“ გამოსახულებას, რომელიც ყველაზე მეტად არის გავრცელებული ე.წ. კოლხურ-ყობანურ ბრინჯაოს ნაწარმზე, მაგრამ ჯერ არავის უკვლევია ყოველმხრივ, კომპლექსურად – ტიპოლოგიური, ქრონოლოგიური, გავრცელებისა და გენეზისის თვალსაზრისით.

ამ მეთოდოლოგიით (ტიპოლოგია, ქრონოლოგია, გავრცელება, გენეზისი) გამოსახულების შესწავლის იდეა წარმოშვა იმ გარემოებამ, რომ ანალოგიურგამოსახულებებიანი,

² ეს მოსაზრებები საინტერესოა როგორც ოქროს საწმისის მითთან დაკავშირებით, ასევე ძველ ქართულ სამკაულში „ფანტასტიკურ-ცხოველებთან“ თუ დრაკონის თავებით შემკულ ნივთებთან დაკავშირებით (ლორთქიფანიძე, 2015), ქართულ ხუროთმოძღვრებაში, სარკმლის ფრიზის ირგვლივ, კარგა ხანს შემორჩენილ ამ გამოსახულებიან შემკულობასთან დაკავშირებით (Sulava, 2012).

სხვადასხვა ტექნიკით შესრულებული (გრავირება, გრანულაცია, პუნსონი) არტეფაქტები ევროპის მეტ-ნაკლებად თანადროულ არქეოლოგიურ მასალებშიც მოვიძიეთ. კერძოდ, ევროპული აღმოჩენებიდან ცნობილია – გამოსახულებები ფიბულებსა, დისკოებსა და ფარებზე იტალიიდან, ფიბულებზე – ყოფილი იუგოსლავიის ტერიტორიიდან (სულავა, 2010; სულავა, 2011; Sulava, 2012; Sulava, 2014); ამგვარი, კომპლექსური კვლევა მაქსიმალურ შესაძლებლობას იძლევა მრავალმხრივი ინფორმაციის მიღების თვალსაზრისით, არამარტო კონკრეტულად ამგვარგამოსახულებიან ნივთებზე, არამედ თვით კოლხური ბრინჯაოს კულტურაზე.

საქართველოში აღმოჩენილი ამ გამოსახულებათა ტიპოლოგიური, ქრონოლოგიური, გავრცელებისა და გენეზისის თვალსაზრისით შესწავლამ ახალი მონაცემები გამოავლინა, რითიც კიდევ უფრო მყარდება კოლხური ბრინჯაოს კულტურის საფუძვლები.

კავკასიაში გავრცელებული ბრინჯაოს ყველა იმ ნაკეთობის (კოლხური ცულები, შუბისპირები, აბზინდები, ფიბულები, კვერთხისთავები, ქინძისთავები, მცირე პლასტიკა და სხვ.), რომლებზეც გრავირებითა თუ სკულპტურულად, გამოსახულია „ფანტასტიკური ცხოველი“, ტიპოლოგიურად შესწავლამ (რამიშვილი, სულავა, 2010) განსაზღვრა ის ტიპოლოგიური ნიშნები, რაც ახასიათებს „ფანტასტიკურ ცხოველს“ და რისი საშუალებითაც გაიმიჯნა ისინი სტილურ-ტიპოლოგიურად და ქრონოლოგიურად (რამიშვილი, 2010; სულავა, რამიშვილი, 2011).

ამ გამოსახულებათა ტიპოლოგიური განვითარების დინამიკამ გვიჩვენა, რომ შესრულების განსხვავებული მანერის მიხედვით „ფანტასტიკური ცხოველი“ (როგორც გრავირებული, ასევე მცირე პლასტიკა), იმისდამიუხედავად ნივთის

რომელ ნაწილზეა განთავსებული, ორ ჯგუფად დაიყო³ – I ჯგუფში უფრო ნატურალისტური გამოსახულებები გაერთიანდა, ხოლო II ჯგუფში – სტილიზებულ-სქემატურ-გეომეტრიზირებული ფიგურები. თითოეული ჯგუფშიც თავის მხრივ, მოდელირების თვალსაზრისით, გარკვეული განსხვავებების საფუძველზე, გამოიყო I ჯგუფში ორი ქვეჯგუფი (ტაბ. I/1, 2) და II ჯგუფში ოთხი ქვეჯგუფი (ტაბ. I/3-6).

ქრონოლოგიური⁴ განვითარების დინამიკამ გვიჩვენა, რომ I ჯგუფის „ფანტასტიკურცხოველებიანი“ არტეფაქტები თარიღდება ძვ.წ. VIII ს-ის პირველი ნახევრითა და VII ს-ით, ხოლო II ჯგუფის „ფანტასტიკურცხოველებიანი“ არტეფაქტები თარიღდება ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრითა და VI ს-ის დასაწყისით. როგორც ჩანს, I ჯგუფის I ქვეჯგუფისა და II ჯგუფის I ქვეჯგუფის (შესაძლოა, II ქვეჯგუფისაც) გამოსახულებები გარკვეული პერიოდის განმავლობაში თანაარსებობდნენ, ხოლო II ჯგუფის III და IV ქვეჯგუფები არსებობ-

³ განსხვავებით ლ. ფანცხავასაგან, რომელსაც ცულებზე მოთავსებული გამოსახულებები დაყოფილი აქვს სამ ჯგუფად: I და II ჯგუფის საფუძველია სტილური ნიშნები, ხოლო III ჯგუფისა – ცულზე გამოსახულების კომპოზიციური განთავსება (ფანცხავა, 1988: 69-71, 85, 86), რაც მეთოდოლოგიურად არასწორია. ფაქტობრივად, გამოდის, რომ მისეული II და III ჯგუფის გამოსახულებები ერთიდაიგივეა, რაც შემდეგში ქრონოლოგიურ აღრევასაც იწვევს.

⁴ კავკასიის გვიანბრინჯაო-რკინის ხანის სამაროვნებიდან, რომელიც კარგად არის წარმოდგენილი დახურული კომპლექსებით და შესაბამისად დათარიღებული, და რომლის კომპლექსებიც ჩვენთვის საინტერესო გამოსახულებებიანი ბრინჯაოს ნაწარმის შემცველია, თლიას სამაროვანია, რომლის ქრონოლოგია სრულად მოცემული აქვს ძეგლის გამთხრელს ბ. ტენოვს, რომლის თანახმადაც თლიას სამარხები თარიღდება – ძვ.წ. XII-X, X-IX და VII-VI საუკუნეებში (Техов, 1980; 1981; 1985; 2002). ჩვენთვის მისაღებია ლ. ფანცხავას მიერ შემოთავაზებული გაახალგაზრდავებული თარიღები (ფანცხავა, 1988), თუმცა ვფიქრობთ, რომ ზოგიერთი თარიღის დაკონკრეტება შეიძლება, რასაც რამდენიმე ნაშრომი მიუძღვნენ (სულავა, 2000; Сулава, 2004; სულავა, 2006; სულავა, 2011; Сулава, 2012).

დნენ ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევარსა და VI ს-ის დასაწყისში (სულავა, 2000; Сулава, 2004; სულავა, 2011; სულავა, რამიშვილი, 2011; Сулава, 2012) (ტაბ. II).

კოლხური ბრინჯაოს კულტურის არეალის დასადგენად ყოველთვის ამ კულტურის ისეთი წამყვანი არტეფაქტი სახელდება, როგორცაა კოლხური ცული (სახაროვა, 1998: 34-40; Sulava, 2016). ვფიქრობთ, რომ არეალის მოსანიშნად ბრინჯაოს ყველა ის ნაწარმიც შეიძლება გამოვიყენოთ საყრდენად, რომელზეც „ფანტასტიკური ცხოველია“ დატანილი (პირველ რიგში, რა თქმა უნდა, კოლხური ცულები და ფიბულები, რომელთა ბუდეებიც შემკულია „ფანტასტიკური ცხოველით“).⁵

რადგან ეს გამოსახულება დაკავშირებულია რწმენა-წარმოდგენებთან, რაც ყველაზე დიდხანს ინარჩუნებს თავს ამა თუ იმ ხალხის ყოფაში, ტოტემურ ღვთაებასთან ან გარკვეულ კულტთან, მისი ზოგადი ფუნქცია, პატრონის, მეომრის მცველად, ზოგადად მცველად უნდა წარმოვიდგინოთ. ამ გამოსახულებების გავრცელება ჩრდ. იტალია-ადრიატიკიდან მოყოლებული საკმაოდ დიდ არეალს მოიცავს და პირდაპირ მიგვანიშნებს სამხრეთ ევროპასთან კოლხეთის კონტაქტებზე, რომელიც ზღვით ხორციელდებოდა (Куфтин, 1944: 316;

⁵ არეალის და გენეზისის დადგენის ყველაზე კარგ საშუალებას იძლევა კავკასიაში მოპოვებული მასალის, ფაქტობრივად, ყველა ხელმისაწვდომი არტეფაქტის (ამ შემთხვევაში, „ფანტასტიკური ცხოველით“ შემკული) არქეოლოგიური ატლასის პრინციპით ილუსტრირება, რომლის საფუძველიც იქნება კავკასიის „ფანტასტიკურცხოველიანი“ ბრინჯაოს მასალების კატალოგი, რაც რაოდენობრივ-ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიურ კონცენტრაციასაც გვიჩვენებს. არქეოლოგიური ატლასის იდეა (კულტურათა დამახასიათებელ არტეფაქტებზე) საქართველოს არქეოლოგიურ კვლევის ცენტრში აკად. ოთ. ლორთქიფანიძის დანერგული იყო და საბოლოო მიზნად ისახავდა საქართველოს არქეოლოგიისათვის გერმანული Prähistorische Bronzefunde-ს სერიის ანალოგიური გამოცემის შექმნას.

სულავა, 2011: 227), და რაც ფაქტობრივად, კოლხეთში არგონავტების მოგზაურობის მარშრუტში ექცევა (აპოლონიოს როდოსელი, 1975: 16, 216, შენ. 13; სულავა, 2011: 227). კოლხეთში ოქროს საწმისის მცველი გველეშაპი „ფანტასტიკური ცხოველის“ ერთ-ერთი სახეა (ლორთქიფანიძე, 2019: 145, 149, 150-158).

თუ „ფანტასტიკური ცხოველის“ ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიურ განვითარებას გადავავლებთ თვალს როგორც კოლხეთში, ასევე სამხრეთ ევროპაში, ერთმანეთს ემთხვევა ჩვენი I და II ჯგუფის II/I და II/II ქვეჯგუფის გამოსახულებები, რაც ქრონოლოგიურად ძვ. წ. VIII-VII სს-ს მოიცავს; დაახლოებით იგივე თარიღები გვაქვს ევროპაშიც ამ გამოსახულებებისათვის: კერძოდ, ბ. კუფტინს პარალელი მოჰყავს ბერძნული სამყაროდან – ბეოტიაში აღმოჩენილი ნავისებური ფიბულის სახით, რომელსაც ფირფიტისებური ფეხი/ბუდე აქვს, რომელიც შემკულია გრავირებით შესრულებული კომპოზიციით, რომლის მთავარი პერსონაჟი მტაცებელია; ის კავკასიურ ფანტასტიკურ ცხოველებს განსაკუთრებით ფარფლისებური თათებით ემსგავსება (Perrot, Chipiez, 1898: 251-253, სურ. 118; Куптин, 1949: 56); კავკასიაში გავრცელებული ფანტასტიკური ცხოველის გამოსახულებისათვის ერთი შეხედვით სრულიად მოულოდნელ პარალელებს ვპოულობთ იტალიაში, კერძოდ, ბოლონიაში აღმოჩენილი ე.წ. „წურბლისებურ“ ფიბულების შემკულობაში. ამ ფიბულების ზურგი შემკულია ერთმანეთის საპირისპიროდ მიმართული „კავკასიური ფანტასტიკური“ ცხოველების ანალოგიური გამოსახულებებით (Montelius, 1895: II, ტაბ. VI/50). ი. ზუნდვალის მიხედვით, ეს ფიბულა ოქროსია და ფანტასტიკური „ძაღლების“ გამოსახულება შესრულებულია გრანულაციის ხერხით (Sundwall, 1943: 178, 188, 189, სურ. 286, სურ. 303). ამგვარი ფიბულები ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრით თარიღდება (Sundwall, 1943: 55); ჩვენთვის საინტერესო გამოსახულებები ევროპის სხვა არტიფაქტებზეც დასტურდება – ფიბულა იუ-

გოსლავიიდან (დალი – Dalj), რომელიც რ. ვასიჩს მიაჩნია „ყოზანური ბესტიას“ მსგავსად (Vasić, 1971: 2, ტაბ. II13).

ანალოგიური გამოსახულებებითაა შემკული ბრინჯაოს ფარები/დისკოები იტალიიდან. ისინი ორი სახისაა: ფარების ერთ ჯგუფზე გამოსახულება მთელ სასურათო სიბრტყეს ფარავს და ერთთავიანი ან ორთავიანია; ფარების მეორე ჯგუფზე გამოსახულებები მოქცეულია გეომეტრიული ორნამენტით შევსებულ წრიულ ფრიზებს შორის, ხოლო ცხოველის გამოსახულებები მონაცვლეობენ სვასტიკებთან. ამ ნივთების კონცენტრაცია ცენტრალურ იტალიაში ხდება. თითო-ოროლა სამხრეთ და ჩრდილო იტალიაშიც არის აღმოჩენილი. მათი ქრონოლოგია ძვ. წ. VII ს-ის დასაწყისითა და VI ს-ის შუა ხანებით განისაზღვრება (Tomedi, 2000: 39-42, 72-80, ტაბ. 17-21, 100, 149, 153).

პირველი ჯგუფის ფარების შესახებ ბ. ფარმაკოვსკი გამოთქვამდა აზრს, რომ ისინი გვხვდება ეტრუსკების ხელოვნებაში, რომელიც დიდად არის დამოკიდებული მცირე აზიის ხელოვნებაზე (Фармаковский, 1914: 29, ტაბ. XIX3).

ევროპულ და კავკასიურ მასალებში არსებული, ჯერ კიდევ კარგა ხნის წინ დაფიქსირებული სხვა და ამ მსგავსებების (Perrot, Chipiez, 1898: 251-253, სურ. 118; Куфтин, 1949: 56, 57, 195, 196; აფაქიძე, 2003: 49-62) შედარების საფუძველზე, რომლებიც ამა თუ იმ სახის კონტაქტების ამსახველია, შესაძლებლად მიგვაჩნია განვსაზღვროთ მათი მიმართება ჩვენს მასალებთან, კერძოდ, კოლხურ ბრინჯაოს კულტურასთან.

ვფიქრობ, ქვემოთ მოტანილი მასალა კიდევ ერთხელ უნდა ადასტურებდეს კავკასიასა და სამხრეთ ევროპას შორის არსებულ კონტაქტებს, რომელთა დამადასტურებელი არტეფაქტები თუ არტეფაქტების სხვადასხვა დეტალები, რა თქმა უნდა ტრანსფორმაციას განიცდიდნენ სივრცესა და დროში, მაგრამ მიუხედავად ამისა მაინც შესაძლებელია ამ მოვლე-

ნის (როგორც არ უნდა დავარქვათ – კონტაქტები, იმპულსები თუ სხვ.) თვალის გადავინახებ.

ს. რაინჰოლდი თვლის, რომ სწორედ კავკასიიდან ვრცელდებოდა დასავლეთში კულტურული იმპულსები, რომლებიც ეხლა განიხილება როგორც ფორმათა წარმომშობი ევროპული ჰალშტატის კულტურის ჩამოყალიბებაში (Reinhold 2007: 2-5, 333).

დღეისათვის არსებულ მონაცემებზე დაყრდნობით შეგვიძლია იმ დასკვნის გამოტანა, რომ სხეზეა ევროპული მასალების კავკასიური, თუ პირიქით, პარალელი – „ფანტასტიკური ცხოველის“ გამოსახულების სახით.

„ფანტასტიკური ცხოველის“ გამოსახულების ტიპოლოგიის, ქრონოლოგიისა და გავრცელების კვლევით ჩვენც იგივე დასკვნებამდე მივედით, რა დასკვნებსაც აკეთებს ოთ. ლორთქიფანიძე „განძების“ შესწავლის შედეგად; კოლხური ბრინჯაოს კულტურის მატარებლების, კოლხების, საკრალური წესები ჩვენი კვლევებით (რაც ამაგრებს ჩვენი დიდი მკვლევარის მოსაზრებებს „განძებთან“ დაკავშირებით) ასახული უნდა იყოს კოლხურ ბრინჯაოს ნაწარმზე გრავირებით შესრულებული ე.წ. „ფანტასტიკური ცხოველის“ გამოსახულების თემაში (შდრ.: ლორთქიფანიძე, 2002 და სულავა, 2010; რამიშვილი 2010; რამიშვილი, 2014; სულავა, რამიშვილი, 2011; Sulava, 2014; Sulava, 2016).

კოლხური ბრინჯაოს კულტურის არტეფაქტების უმნიშვნელოვანესი სიუჟეტის – „ფანტასტიკური ცხოველის“ გამოსახულებებზე ტიპოლოგიური, ქრონოლოგიური, გავრცელებისა და გენეზისის თვალსაზრისით ჩატარებული კვლევების შედეგად მიღებულმა მონაცემებმა დაადასტურა, რომ ამ გამოსახულების ჩამოყალიბება მოხდა კოლხური ბრინჯაოს კულტურის წიაღში, რომლის ფესვებიც საქართველოს, კოლხეთის ტერიტორიაზეა, სადაც იხაზება კიდევ მისი არეალი საკონტაქტო და ინფილტრაციის ზონებით – საქართველოს მიმდებარე თურქეთის ტერიტორიიდან მოყოლებული აფხა-

ზეთის მიმდებარე ჩრდ. ნაწილის ჩათვლით, მესხეთის, შიდა ქართლისა და ჩრდ. კავკასიის ნაწილის ჩათვლით.

ლიტერატურა:

1. აპოლონიოს როდოსელი, არგონავტიკა, თბილისი, 1975.
2. აბაკელია ნ., სიმბოლო და რიტუალი ქართულ კულტურაში, თბილისი, 1997.
3. აფაქიძე ჯ., კოლხური კულტურის საგარეო კავშირები ნამოსახლარების კერამიკული მასალის მიხედვით და მათი მნიშვნელობა აბსოლუტური ქრონოლოგიის კვლევისათვის, ძიებანი №12, თბილისი, 2003.
4. ვირსალაძე ელ., ქართული სამონადირო ეპოსი, თბილისი, 1964.
5. ლორთქიფანიძე ო., „განძები“ კოლხური ბრინჯაოს კულტურაში, ძიებანი, დამატებანი, VI, თბილისი, 2001.
6. ლორთქიფანიძე ნ., ძველი ქართული სამკაული, თბილისი, 2015.
7. სახაროვა ლ., კიდევ ერთხელ კოლხური ცულების ტიპოლოგიის შესახებ. ძიებანი, №1, თბილისი, 1998.
8. რამიშვილი ქ., კოლხურ ცულებზე გრავირებული „ფანტასტიკური ცხოველის“ გამოსახულებათა ტიპოლოგიისათვის (სტილისა და კომპოზიციის გააზრების ცდა), იბერია-კოლხეთი, №6, თბილისი, 2010.
9. რამიშვილი ქ., სულავა ნ., „ფანტასტიკური ცხოველის“ გამოსახულება კოლხურ-ყობანურ ბრინჯაოს ნაწარმზე (აკც-ში წაკითხული მოხსენება ლ. სახაროვას ხსოვნისადმი მიძღვნილ სესიაზე. 10.IX.2010. ხელნაწერი), თბილისი, 2010.
10. რამიშვილი ქ., „ფანტასტიკური ცხოველის“ გამოსახულებები კოლხური კულტურის მხატვრული ხელოსნობის ძეგლებზე, ძიებანი, №20, თბილისი, 2011.

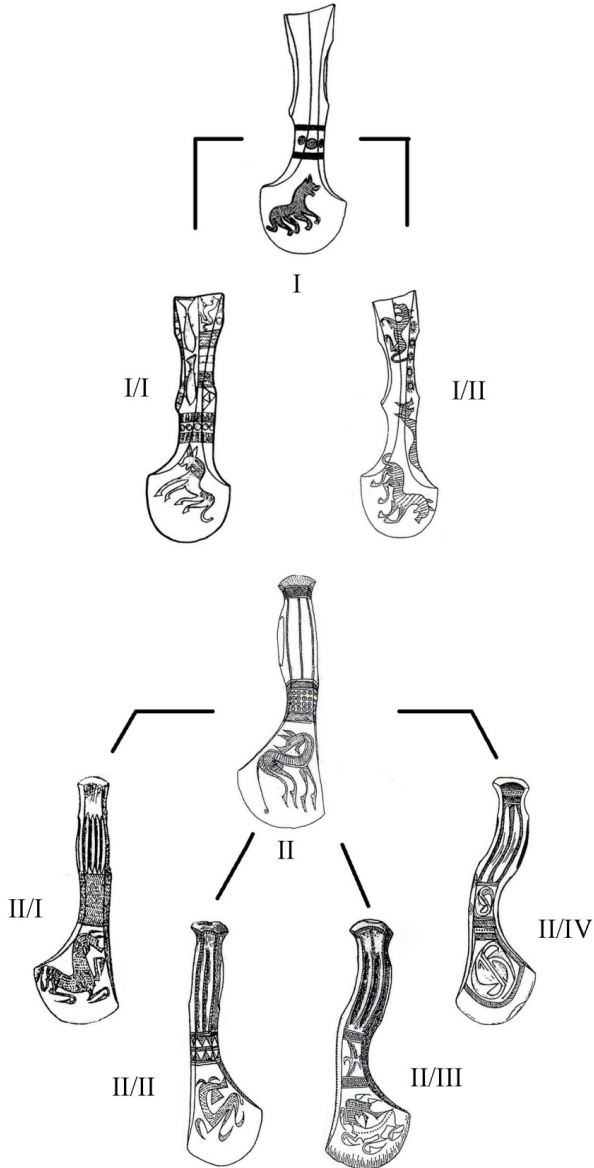
11. რამიშვილი ქ., ძაღლის ქანდაკებები კოლხური კულტურის ძეგლებზე, ძიებანი №21, თბილისი, 2013.
12. სულავა ნ., თლიას სამაროვნის ფიბულებიანი კომპლექსების დათარიღებისათვის, ძიებანი, №6, თბილისი, 2000.
13. სულავა ნ., კავკასიის ფიბულები (ტიპოლოგია, ქრონოლოგია, გენეზისი), ისტორიის მეცნ. დოქტ. ხარისხის მოსაპოვებელი დისერტ., თბილისი, 2006.
14. სულავა ნ., ბრინჯაოს ნივთებზე „ფანტასტიკური ცხოველები“ გამოსახულებების გავრცელების შესახებ, ძიებანი, №19, თბილისი, 2010.
15. სულავა ნ., რამიშვილი ქ., კოლხურ-ყობანურ ბრინჯაოს ნაწარმზე „ფანტასტიკური ცხოველის“ გამოსახულების ქრონოლოგიისათვის, იბერია-კოლხეთი, №7, თბილისი, 2011.
16. სულავა ნ., კავკასიის ფიბულები (ტიპოლოგია, ქრონოლოგია, გენეზისი), თბილისი, 2011.
17. სულავა ნ., „ფანტასტიკური ცხოველი“ კოლხურ-ყობანურ ბრინჯაოს ნაწარმში (მოხსენება Institut National d’Histoire de l’Art-ში), პარიზი, 2016.
18. ფანცხავა ლ., კოლხური კულტურის მხატვრული ხელოვნობის ძეგლები, თბილისი, 1988.
19. ხიდაშელი მ., ცენტრალური ამიერკავკასიის გრაფიკული ხელოვნება ადრეულ რკინის ხანაში, თბილისი, 1982.
20. Амиранашвили Ш., История грузинского искусства. Москва. 1963.
21. Бардавелидзе В. В., Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен. Тбилиси. 1957.
22. Иванов Вяч. Вс., Сходные черты в культе волка на Кавказе, в древней Малой Азии и на Балканах. Кавказ и Средиземноморье. Тбилиси. 1980.

23. Куфтин Б. А., Материалы к археологии Колхиды I. Тбилиси. 1949.
24. Куфтин Б. А., К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе по данным археологии. ssmm, t. XII-V. Тбилиси. 1944.
25. Мещанинов И. И., Змея и собака на вещевых памятниках архаического Кавказа (Змея-зигзаг-длинная линия и змея-дракон-собака). ЗКВАМР, I. Ленинград. 1925.
26. Миллер В. Ф., Значение собаки в мифических верованиях. Москва. 1876.
27. Миллер А. А., Изображение собаки в древностях Кавказа. ИРАИМК. Т. II. Петербург. 1922.
28. Сулава Н. О., К датировке и типологии фибул Глийского могильника. Кавказоведение, № 5. Тбилиси. 2004.
29. Сулава Н. О., Комментарии к статье Б. Тержан «В поисках Медеи – исследование по раннему железному веку Кавказа». РАЕ № 2. СПб. 2012.
30. Техов Б. В., Глийский Могильник, I. Тбилиси. 1980.
31. Техов Б. В., Глийский могильник, II. Тбилиси. 1981.
32. Техов Б. В., Глийский могильник, III. Тбилиси. 1985.
33. Техов Б. В., Тайны древних погребений. Владикавказ. 2002.
34. Уварова П. С., Могильники Северного Кавказа, МАК, т. VIII. СПб. 1900.
35. Урушадзе Н., Бронзовая летопись древней Грузии. Тбилиси. 1984.
36. Урушадзе Н., Древнегрузинское пластическое искусство. Тбилиси. 1988.
37. Фармаковский Б. В., Архаический период в России. МАР ИАК, № 34. Петроград. 1914.
38. Montelius O., La Civilisation Primitive en Italie depuis L'introduction des Métaux, I, A Paris-Lyon. 1895.
39. Perrot G., Chipiez Ch. Histoire de l'art dans l'antiquité. t. VII. Paris. 1898.

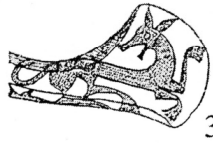

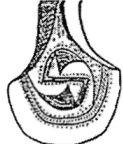
40. Reinhold S., Die Spätbronze – und frühe Eisenzeit im Kaukasus. UPA, Band 144. Bonn. 2007.
41. Sulava N., On the diffusion of representations of “fantastic” animals on bronze items (Abstr.). “Archaeological Heritage – its Role in Education, Presentation and Popularization of Science”, (Viminacium, Serbia, 5-8.X.2012). Belgrade. 2012.
42. Sulava N., On the spread of representations of “fantastic” animals on bronze items (Ancient Colchis and Europe: research perspective). ARCHAEOLOGY AND SCIENCE, 9 (2013). Belgrade. 2014.
43. Sulava N., Gravierte “fantastische” Tierbilder auf der kolchischen Axt (Abstr.). Megalithic Monuments and Cult Practices. PROCEEDINGS of the Second International Symposium. Blagoevgrad. 2016.
44. Sundwall J., Die ältesten Italischen Fibeln. Berlin. 1943.
45. Tomedi G., Italische Panzerplatten und panzerscheiben. PBF, III, 3. Stuttgart. 2000.
46. Vasić R., The openwork Belts and the Early Iron Age Chronology in the Northern Balkans - Archaeologia Jugoslavica, XII. Beograd. 1971.
47. Virchow R., Kaukasische Prähistorie, VBAG. Berlin. 1881.
48. Virchow R., Das Gräberfeld von Koban in Lande der Osseten. Berlin. 1883.

ილუსტრაციები:

ტაბ. I

ჭაბ. II

A	B	C			
		D-IV	E-III	F-II	G-I
		VIII BC		VII BC	VI BC
I	II 1				
	II 2				
II	I 3				
	II 4				
	III 5				
	IV 6				